

A Study of the Quranic Dictionary *Nuqud al-Juman fi Uqud al-Tarjuman* (Astan Quds Manuscript 609)

Majid Rashidian¹ , Seyed Mohammad Tabatabaei²

1. PhD Student in Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: rashidianmajid@ut.ac.ir

2. Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: Mansoor@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.68484.3833](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.68484.3833)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 04 August 2025 Received in revised form 26 October 2025 Accepted 29 October 2025 Published online 07 October 2026 Keywords: Nuqud al-Juman, Quranic Dictionary, Old manuscripts, Persian Language, Critical Text Edition	The tradition of Qur'anic lexicography in Persian represents a rich heritage that preserves both invaluable and largely unknown works. Nuqud al-Jumān fī 'Uqud al-Tarjumān, composed in the seventh/ thirteenth century, is a multi-dimensional Qur'an-based lexicon that explains the vocabulary of the Qur'an from Sūrat al-Ḥamd to Sūrat al-Nās, combining translation, exegetical notes, and grammatical analysis. This article offers, for the first time, a comprehensive introduction to and analysis of this work, based on its earliest extant manuscript (copied in 609/1212 and preserved in the library of Āstān-i Quds-i Raḍawī). After considering the probable identity of the author and the date of composition, the study examines the structure and methodology employed in the explanation of words. The main part of the article investigates the linguistic features of the manuscript on three levels: orthographic, lexical, and grammatical. The findings show that Nuqud al-Jumān is a valuable source for historical linguistics, stylistics, and the cultural history of Islam in Iran. Its significance lies in the preservation of archaic Persian vocabulary and the reflection of Middle Period writing styles. Notably, the use of regional terminology (such as "kaboutar bana" for "warashan", indicating the author's cultural ties to Khurāsān) and particular phonological and orthographic features (such as the writing of dhāl mu'jam in words like paydā and huwaydā, reflecting their distinct pronunciation at the time) highlight the importance of this work as a primary source for understanding the development of the Persian language.
Cite this article: Rashidian, M., Tabatabaei, S.M. (2026). A Study of the Quranic Dictionary <i>Nuqud al-Juman fi Uqud al-Tarjuman</i> (Astan Quds Manuscript 609). <i>Persian Language and Literature</i>, 79 (254), 107-123. http://doi.org/10.22034/perlit.2025.68484.3833	
 © The Author(s). Publisher: University of Tabriz.	

Extended Abstract

Introduction

Qur'anic lexicography in Persian constitutes a valuable yet relatively less explored part of the Islamic scholarly heritage. This tradition not only served as an instrument for understanding and translating the Qur'an among Persian-speaking communities, but also provides a rich foundation for tracing the historical development of the Persian language, including its orthographic shifts, syntactic structures, and stylistic tendencies over different periods. Nuqūd al-Jumān fī 'Uqūd al-Turjumān is among the most prominent examples of this legacy, notable both for the date of its transcription and for the methodological approach of its author. In this work, the author adopted a pedagogical and explanatory perspective, systematically presenting Qur'anic words and expressions from the opening chapter (al-Fātiḥa) to the concluding chapter (al-Nās), accompanied by grammatical explanations and occasional exegetical remarks. The significance of the present study lies in the fact that, for the first time, one of the earliest extant manuscripts of this work—copied in 609 AH/1212 CE and preserved in the library of the Astan Quds in Mashhad—has been examined in detail. Beyond its antiquity, the manuscript is of considerable importance due to its particular orthographic features and numerous marginal notes, which together offer valuable insights into the intellectual and cultural milieu of medieval Khorasan.

Discussion

1. Historical Context

Internal evidence in the introduction and throughout the text suggests that the author lived in the late sixth and early seventh centuries AH. The manuscript also reveals that the book was written at the request of Abū Ṭāhir Sulaymān ibn Muḥtabā ibn Murtaḍā for the education of his son, Ḥaydar. This clearly indicates that the work was not composed for a general audience, but rather within an educational and familial context, designed to serve the religious training of a younger generation. Other historical indicators—most notably certain lexical items that appear characteristic of Khorasani usage—suggest that the author likely belonged to the cultural sphere of Khorasan. In this light, Nuqūd al-Jumān emerges as an important link in the chain of Persian Qur'anic lexicons, with great potential for reconstructing the intellectual and linguistic history of its era.

2. Structure and Orthographic Features

The structure of the work follows the order of the Qur'anic chapters. Each entry typically includes a translation of a word or phrase, a brief grammatical or morphological explanation, and occasionally a citation of Arabic or Persian poetry or an exegetical note. Such an arrangement shows that the author intended the work to transcend the limits of a simple glossary, shaping it into a pedagogical and explanatory reference. Of special importance are the orthographic features of the manuscript, which display several characteristics of Middle Persian writing practices. These features, including diverse methods of representing certain letters and symbols, provide evidence of transitional phases in Persian orthography during the medieval period. The manuscript is thus not only significant for Qur'anic studies but also a key source for understanding the historical development of Persian script.

3. Grammatical and Phonological Dimensions

From a grammatical perspective, the text offers a wealth of material. The use of various verbal constructions, emphatic particles, and flexible approaches to word order reflect the syntactic norms of medieval Persian prose. Different ways of employing grammatical elements in sentences, as well as diverse methods of expressing numbers and quantification, present valuable evidence of the richness of the language at that time. On the phonological level, the manuscript contains indications of sound

changes and variations in pronunciation that distinguish medieval Persian from its modern form. These data are particularly useful for reconstructing the historical phonology of Persian.

4. Lexical Precision and Scholarly Value

Lexically, the author's precision in rendering meanings and capturing the functional nuances of Arabic verb forms is remarkable. He systematically translated the major Arabic verbal patterns—such as *taf'īl*, *mufa'ala*, *ifti'āl*, and *tafa'ul*—into Persian equivalents that also conveyed their syntactic functions. Verbs of reciprocity, for example, were rendered in ways that clearly expressed this sense in Persian. Likewise, verbs of proximity and temporal adverbs were translated with accuracy and creativity. This attention to detail made *Nuqūd al-Jumān* not only a tool for understanding the Qur'anic text but also a valuable repository for historical linguistics. Compared with other lexicons of its kind, the work occupies an intermediate position: on the one hand, it shares the conciseness typical of shorter glossaries, while on the other, it goes further by incorporating grammatical and syntactic analysis. The antiquity of the 609 AH manuscript enhances its value, bringing us closer to the linguistic and exegetical layers of the author's own time.

5. Research Findings and Significance

The findings of this study demonstrate that *Nuqūd al-Jumān* is not merely a Qur'anic dictionary, but rather a multi-dimensional text of linguistic, stylistic, codicological, and pedagogical importance. The existence of such an early manuscript provides a sound basis for preparing a critical edition and for comparing it with other known copies, such as those in the Topkapi Palace. Moreover, the dialectal traces and regional vocabulary preserved in the work invite future research in historical dialectology and the mapping of vernacular lexicon across Persian texts. In this way, *Nuqūd al-Jumān* serves as a primary source for studying the interaction between Arabic and Persian, the evolution of Persian orthography, and the educational environment of Khorasan during the medieval period.

Conclusion

In conclusion, *Nuqūd al-Jumān fī 'Uqūd al-Turjumān* is a work that combines precise Qur'anic translation, grammatical insights, literary citations, and exegetical remarks, offering a vivid picture of linguistic scholarship and the intellectual climate of its time. The text demonstrates how Qur'anic lexicons could function simultaneously as pedagogical tools for understanding scripture and as enduring documents for linguistic and cultural studies. From this perspective, *Nuqūd al-Jumān* is of inestimable value not only for Qur'anic research but also for historical linguistics, stylistics of Persian prose, and the study of the evolution of Persian writing. A critical edition and renewed scholarly engagement with this work promise to open new horizons in both Qur'anic and Persian studies, revealing how a seemingly simple Qur'anic lexicon can serve as a window into the history of Iranian-Islamic culture and thought.

Keywords: *Nuqūd al-Jumān*, Quranic Dictionary, Old manuscripts, Persian Language, Critical Text Edition.

پژوهشی در فرهنگ لغت قرآنی نقودالجمان فی عقودالترجمان

(نسخه ۶۰۹ آستان قدس)

مجید رشیدیان^۱، سیدمحمد طباطبایی^۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: rashidianmajid@ut.ac.ir

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Mansoor@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.68484.3833](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.68484.3833)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سنت فرهنگ‌نویسی قرآنی به زبان فارسی میراثی غنی است که آثار گران‌سنگ و درعین‌حال ناشناخته‌ای را در خود جای داده‌است. کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان که در قرن هفتم هجری تألیف شده، فرهنگی قرآن‌محور و چندوجهی است که واژگان قرآن کریم را از سوره حمد تا ناس شرح می‌دهد و ترکیبی از ترجمه، تفسیر و نکات صرفی و نحوی ارائه می‌کند. این مقاله برای نخستین بار به معرفی جامع و تحلیل ویژگی‌های این اثر با تکیه بر کهن‌ترین نسخه خطی آن (کتابت ۶۰۹ ق در کتابخانه آستان قدس رضوی) می‌پردازد. پس از بررسی هویت احتمالی مؤلف و تاریخ تألیف، ساختار و روش او در شرح واژگان تحلیل شده‌است. بخش اصلی مقاله به واکاوی ویژگی‌های زبانی نسخه در سه سطح رسم الخطی، واژگانی و دستوری اختصاص یافته‌است. نتایج نشان می‌دهد که نقودالجمان سندی ارزشمند برای مطالعات زبان‌شناسی تاریخی، سبک‌شناسی و تاریخ فرهنگ اسلامی در ایران است؛ ارزشی که از طریق ثبت واژگان کهن فارسی و انعکاس سبک نگارش قرون میانی به‌دست آمده‌است. به‌طور مشخص، کاربرد اصطلاحات محلی (مانند «کبوتر بنا» برای «ورشان» که پیوند مؤلف با حوزه فرهنگی خراسان را نشان می‌دهد) و ویژگی‌های تلفظی و آوایی خاص (مانند نگارش ذال معجم در کلماتی چون «پیدا» و «هویدا» که بازتاب‌دهنده تلفظ متفاوت آن‌هاست) اهمیت این اثر را به‌عنوان منبعی دست‌اول برای درک تحولات زبان فارسی دوچندان می‌کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۱۵	
کلیدواژه‌ها: نقودالجمان، واژه‌نامه قرآنی، نسخ خطی کهن، زبان فارسی، تصحیح متون.	

استناد: رشیدیان، مجید؛ طباطبایی، سیدمحمد (۱۴۰۵). پژوهشی در فرهنگ لغت قرآنی نقودالجمان فی عقودالترجمان (نسخه ۶۰۹ آستان قدس). *زبان و ادب فارسی*،

۷۹ (۲۵۴)، ۱۰۷-۱۲۳. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.68484.3833>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

مطالعات قرآنی در جهان اسلام، به‌ویژه در بستر تمدن پربار ایرانی، همواره از جایگاه والا و بی‌بدیلی برخوردار بوده‌است. این مطالعات نه تنها به فهم و تبیین کتاب آسمانی مسلمانان کمک کرده، بلکه زمینه‌ساز پیدایش و توسعه علوم گوناگونی چون تفسیر، قرائت، لغت‌شناسی، صرف و نحو، بلاغت و علوم حدیث شده‌است. در میان شاخه‌های متعدد این مطالعات، «فرهنگ‌نگاری قرآنی» یا «واژه‌نامه‌های قرآنی» به زبان فارسی، میراثی غنی، اما در بسیاری موارد ناشناخته و کمترکاوشیده‌شده را در خود نهفته دارد. این فرهنگ‌نامه‌ها که اغلب به‌دست عالمان برجسته و مفسران نامدار به رشته تحریر درآمده‌اند، نه تنها ابزاری برای فهم معانی دشوار و غریب واژگان قرآنی برای فارسی‌زبانان بوده‌اند، بلکه به‌عنوان اسنادی دست‌اول و بی‌واسطه برای شناخت تحولات زبان فارسی در ادوار مختلف، سبک‌های نگارش نثر فارسی و سیر اندیشه‌های دینی و کلامی در قرون میانی اسلامی نیز از اهمیت به‌سزایی برخوردارند. بررسی این آثار می‌تواند دریچه تازه‌ای به روی پژوهشگران زبان‌شناسی تاریخی، ادبیات فارسی و مطالعات قرآنی بگشاید و ابعاد پنهانی از تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی ایران را آشکار سازد.

در این میان، کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان، اثری از قرن هفتم هجری، نمونه‌ای درخشان و درعین حال مغفول‌مانده از این دست گنجینه‌های خطی است. این کتاب، یک فرهنگ لغت تخصصی و قرآن‌محور به‌شمار می‌رود. مؤلف در این اثر، به شرح و توضیح واژگان دشوار و مهم قرآن کریم از سوره حمد تا پایان قرآن، یعنی سوره ناس، پرداخته‌است. آنچه نقودالجمان را از یک واژه‌نامه صرف متمایز می‌کند، رویکرد چندوجهی مؤلف است؛ وی نه تنها به ترجمه دقیق لغات می‌پردازد بلکه در کنار آن، نکات تفسیری مختصر، اما راهگشا، مسائل صرفی و نحوی مربوط به واژه و حتی شواهدی از اشعار عربی را برای تأیید معانی یا توضیح بیشتر به‌کار می‌گیرد. این ترکیب بی‌نظیر از لغت‌شناسی، تفسیر و ادبیات، نقودالجمان را به اثری غنی و ارزشمند تبدیل کرده‌است. اهمیت این پژوهش در آن است که برای نخستین بار، به معرفی جامع و تحلیل ویژگی‌های این اثر خطی می‌پردازد که تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌است. هدف اصلی آن نیز، شناساندن «نقودالجمان» به‌عنوان یک منبع دست‌اول و معتبر و آشکار ساختن جایگاه آن در مطالعات قرآنی و زبان‌شناختی تاریخ زبان فارسی است. این فرهنگ لغت، با دارا بودن ویژگی‌های خاص رسم‌الخطی که بازتاب‌دهنده شیوه‌های نگارش در قرون میانی اسلامی است، اهمیتی فزاینده برای شناخت تاریخ زبان فارسی و بررسی تحولات رسم‌الخطی آن دارد. نیز با توجه به محتوای غنی آن که شامل مجموعه مهمی از احادیث، روایات، اشعار و به‌ویژه لغات کهن فارسی است، مطالعه آن می‌تواند ابعاد جدیدی از فرهنگ و دانش آن دوره را نمایان سازد. این مقاله در تلاش است با بررسی ویژگی‌های ساختاری، سبکی و زبانی نقودالجمان، به درک عمیق‌تری از محتوا و ارزش‌های پنهان این فرهنگ‌نامه قرآنی دست یابد و راه را برای تصحیح و چاپ انتقادی آن هموار سازد.

۲. پیشینه پژوهش

نقودالجمان فی عقودالترجمان تاکنون مورد تحقیق و تصحیح قرار نگرفته و در زمینه معرفی یا تحلیل آن نیز کوششی انجام نشده‌است. به‌همین دلیل، معرفی این اثر و پرداختن به ویژگی‌های آن، ضرورتی غیرقابل‌انکار دارد. با وجود اینکه مطالعات قرآنی به زبان فارسی، به‌ویژه تفاسیر کهن، همواره موردتوجه پژوهشگران بوده، اما بخش مهم و ارزشمند فرهنگ‌نامه‌های قرآنی مستقل، همچنان مغفول مانده‌است. اکثر پژوهش‌ها بر روی آثار تفسیری جامع نظیر تفسیر طبری بلعمی، تفسیر سورآبادی یا ابوالفتح رازی متمرکز بوده‌اند که در دل خود حاوی نکات لغوی و واژگانی هستند، اما این واژه‌نامه‌های مستقل که به‌صورت تخصصی برای شرح لغات قرآنی تألیف شده‌اند، کمتر موردبررسی قرار گرفته‌اند. این در حالی است که آثار مذکور، علاوه بر اهمیت دینی، به‌عنوان

اسنادی دست‌اول برای مطالعات زبان‌شناسی تاریخی، سبک‌شناسی نثر فارسی و تاریخ فرهنگ و دانش در قرون میانی اسلامی دارای اهمیت فراوانی هستند؛ باین‌حال، در ارتباط با تفاسیر و واژه‌نامه‌های کهن فارسی، پژوهش‌هایی همچون لسان‌التنزیل به کوشش مهدی محقق، تفسیر مفردات قرآن به تصحیح عزیزالله جوینی، الدرر فی الترجمان چاپ محمد سرور مولایی، صورت گرفته که می‌تواند چارچوبی برای مطالعه نقودالجمان فراهم آورد.

۳. معرفی مؤلف و تاریخ تألیف نقودالجمان

هویت دقیق مؤلف کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان تاکنون به‌روشنی مشخص نشده‌است که این امر یکی از مسائل اساسی در مطالعات مربوط به این اثر به‌شمار می‌رود. هیچ‌یک از منابع تراجم و طبقات، نامی صریح از مؤلف به میان نیاورده‌اند و اطلاعات موجود تنها به اشاراتی پراکنده در مقدمه، متن و پایان نسخه خطی محدود می‌شود. این شواهد اگرچه به‌تنهایی برای بازشناسی کامل مؤلف کافی نیستند، اما تحلیل آن‌ها امکان بازسازی نسبی سیمای علمی، جغرافیایی و زمانی او را فراهم می‌آورد.

۳-۱. سرنخ‌های مقدمه کتاب

مؤلف در آغاز کتاب به‌روشنی بیان می‌کند که تألیف این اثر به سفارش «ابوطاهر سلیمان بن مجتبی بن مرتضی» و برای آموزش فرزند او، «حیدر»، صورت گرفته‌است. وی در این باره می‌نویسد: «فأوماً الیّ الامیر السید الصدر الکبیر... ملک السادة سید النقباء ابوطاهر سلیمان بن الامیر العالم... المجتبی بن المرتضی... ان تجمع فی هذا الفن کتاباً وسیطاً لا موجزاً ولا بسیطاً فیة اقتصاد و اقساط... لیتبلغ به ولدی و فلذة کبدی... وطفقت التقط من تفاسیر النحاریں... وجمعت فی هذا الکتاب لولده و ثمر خلدہ الامیر السید الاجل عماد الدین قرة عیون آل یاسین حیدر لازال عماد عمره قائماً» (آستان قدس: ۱).^۱

متن فوق نشان می‌دهد که مؤلف بنا به درخواست یک شخصیت علوی که از جایگاه نقابت نیز برخوردار بوده، کتاب را نگاشته‌است. اطلاعات مفصل و دقیقی از این خاندان در منابع تراجم موجود نیست. تنها اشاره‌ای در مجمع‌الآداب ابن‌القوطی به نام «فخرالدین ابوشجاع حیدر بن ابی‌طاهر سلیمان بن المجتبی العلوی النقیب» آمده‌است (ابن‌القوطی، ۱۳۷۴: ۱۵/۳). این پیوند با یک خاندان علوی و منصب نقابت، جایگاه اجتماعی و محیط فرهنگی مؤلف را تا اندازه‌ای روشن می‌سازد.

۳-۲. تاریخ تألیف کتاب و استشهاد به شعر نطنزی

نسخه موجود از نقودالجمان با عبارت «تم بعون الله و حسن توفیقه فی الثامن عشر من صفر سنة تسع و ستمائة هجرية» پایان می‌یابد (آستان قدس: ۹۷). این تاریخ، ۶۰۹ هجری، زمان پایان تألیف کتاب یا دست‌کم زمان اتمام استنساخ نسخه است. از طرفی مؤلف در بخشی از کتاب، برای توضیح مباحث نحوی، به دو بیت فارسی از شاعری به نام «نطنزی» استناد می‌کند:

«جمله مآت در یک بیت منظوم آمده ست / بشنود خواجه نظام‌الملک مولانا حسن

شرط و تغیر و تعجب مدت و نفی و خبر / مصدر و جحد و صلت تفخیم و استفهام و من»^۲ (آستان قدس: ۹۵)

استفاده از تعبیر «رحمة الله علیه» درباره نطنزی، نشان می‌دهد که مؤلف پس از وفات او می‌زیسته‌است. در قرن پنجم و ششم دو ادیب با این نام شناخته می‌شوند: بدیع‌الزمان ابو عبدالله حسین بن ابراهیم نطنزی (وفات حدود ۴۹۷ق) و ابوالفتح محمد بن

۱. به‌سبب تعدد ارجاعات به دست‌نویس نقودالجمان، نشانی نسخه در متن مقاله با کوتاه‌نوشت مشخص شده‌است.

۲. این دو بیت با اندک اختلافی و بدون نام‌گوينده در منابع دیگر نیز آمده‌است. ر.ک: نصاب‌الصبيان، ص ۶۷؛ تاریخ بناکتی، ص ۲۳۱؛ مجمل فصیحی، ج ۲، ص ۱۸۱.

علی نطنزی (متولد ۴۸۰ ق و متوفی پس از ۵۲۱ ق) (سمعانی، ۱۹۸۲: ۱۳۶/۱۳؛ ادیب نطنزی، ۱۳۸۵: ۲۳). فارغ از اینکه کدام یک از این دو نطنزی منظور مؤلف نقودالجمان بوده باشد، با تکیه بر تاریخ کتابت که در پایان نسخه سال ۶۰۹ هجری ذکر شده، زمان زندگی مؤلف نقودالجمان را می توان به طور قطع قرن ششم و اوایل قرن هفتم دانست.

۳-۳. اصطلاح «کبوتر بنا» و قرینه‌ای برای محیط جغرافیایی

در بخشی از نقودالجمان، مؤلف روایتی تفسیری را نقل می‌کند که در آن از پرنده‌ای به نام «ورشان» یاد شده است. متن روایت در برخی منابع تفسیری چنین است: «و قال کعب: صاح ورشان عند سلیمان بن داود فقال: أتدرون ما يقول؟ قالوا: لا. قال: إنه يقول: لدوا للموت وابنوا للخراب» (قرطبی، ۱۹۶۴: ۱۶۵/۱۳). مؤلف هنگام برگردان این روایت به فارسی، به جای «ورشان» از تعبیر «کبوتر بنا» استفاده کرده است (آستان قدس: ۷۹ پ).^۱

بررسی فرهنگ‌نامه‌های فارسی و عربی نشان می‌دهد که این ترکیب در متون لغوی شناخته شده نیست. تنها شاهد صریح و کلیدی، کتاب کامل‌التعبیر اثر حبیب‌الله تفسیری است که می‌نویسد: «ورشان به تازی مرغی بود که به خراسان وی را کبوتر بنا خوانند» (تفسیری، ۱۳۹۴: ۱۱۶۷/۲). نیز، این واژه در منافع‌الحيوان مراغی نیز دو بار آمده، هرچند مصحح کتاب، واژه را مبهم دانسته و در صحتش تردید داشته است (مراغی، ۱۳۸۸: ۱۵۱). کاربرد این اصطلاح در نقودالجمان به احتمال زیاد بازتاب یک اصطلاح محلی رایج در خراسان است. این قرینه، نشان‌دهنده آن است که مؤلف یا خود در حوزه جغرافیایی خراسان می‌زیسته یا از منابعی بهره برده که ریشه در سنت زبانی و فرهنگی آن منطقه داشته است.

درنهایت، این شواهد نشان می‌دهد که مؤلف نقودالجمان در نیمه دوم قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری می‌زیسته، کتاب خود را به سفارش یک شخصیت علوی نگاشته و در سال ۶۰۹ هجری به پایان رسانده است. استفاده از اصطلاح «کبوتر بنا»، بر پیوند او با حوزه فرهنگی خراسان تأکید می‌کند و چارچوب زمانی و محیط زبانی او را با وضوح بیشتری قابل‌بازسازی می‌سازد.

۴. مذهب مؤلف

اگرچه نام و هویت دقیق مؤلف ناشناخته مانده است، اما بررسی شواهد درونی موجود در متن نقودالجمان، امکان می‌دهد تا در حدی مذهب و گرایش فقهی او بازشناخته شود. نخستین نکته قابل توجه، کاربرد تعبیرات احترام‌آمیز همچون «رضی الله عنه» برای خلفای راشدین و گروهی از صحابه برجسته از جمله انس بن مالک، عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر است (نک: آستان قدس: ۲۲ ر، ۲۹ ر، ۳۱ پ، ۴۲ پ، ۷۹ پ، ۹۵ پ). این شیوه ارج‌گذاری که به طور سنتی در میان اهل سنت رواج دارد، قرینه‌ای مهم بر تعلق مؤلف به مذهب اهل سنت و جماعت است.

افزون بر این، مؤلف در مباحث فقهی و اصولی گاه به آراء و فتاوای امام شافعی استناد کرده است. از جمله: «نزد شافعی رضی الله عنه بسم الله آیتی است از الحمد» (آستان قدس، ۳ پ)؛ «قال الشافعی رضی الله عنه: الرشد أن يكون بعد البلوغ مصلحاً لِماله» (آستان قدس، ۴۰ پ)؛ «قال الشافعی رضی الله عنه: ليلة القدر في العشر الاواخر من شهر رمضان» (آستان قدس، ۹۴ پ) از آنجاکه استناد به فتاوای فقهی معمولاً نشان‌دهنده پایبندی عملی و نظری به آن مکتب است، می‌توان نتیجه گرفت که مؤلف نه تنها از نظر اعتقادی در زمره اهل سنت قرار داشته، بلکه در حوزه فقه نیز پیرو مدرسه شافعی بوده است.

۱. در نسخه آستان قدس، به جای «کبوتر»، «کوتر» که صورت دیگری از کبوتر است، آمده است؛ اما نسخه طوبقایی به وضوح «کبوتر بنا» را ثبت کرده است. (طوبقایی، ۶۵ ر)

۵. معرفی کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان

کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان یکی از آثار مهم و ارزشمند در عرصه فرهنگ‌نویسی و واژه‌گزینی قرآنی به زبان فارسی است که جایگاه ویژه‌ای در تاریخ مطالعات قرآنی دارد. اهمیت این اثر تنها در ترجمه و شرح واژگان قرآن کریم خلاصه نمی‌شود، بلکه به سبب شیوه علمی و روشمند مؤلف در پرداختن به ابعاد مختلف معناشناسی، نحوی، تفسیری و ادبی آیات، اثری چندلایه و قابل توجه به شمار می‌رود.

روش مؤلف چنین است که واژگان هر سوره را به ترتیب آیات، از آغاز تا پایان، بررسی و تبیین می‌کند. او در عین حال، از تکرار بی‌مورد شرح واژگان پرهیز دارد و به همین دلیل ساختار کتاب از ایجاز و انسجام برخوردار است. درباره افعال قرآنی نیز اغلب از صورت مصدری برای ترجمه و توضیح بهره برده است؛ رویکردی که ضمن حفظ دقت معنایی، به فهم مشترک و همگانی واژگان کمک می‌کند.

ساختار «نقودالجمان» نشان می‌دهد که هدف مؤلف فراتر از نگارش یک فرهنگ لغت ساده بوده است. او کوشیده تا اثر خود را به منبعی جامع‌تر در فهم قرآن بدل سازد. مهم‌ترین حوزه‌های مورد توجه او عبارت‌اند از:

الف. مسائل صرفی و نحوی

مؤلف در کنار ترجمه مستقیم واژه‌ها، گاه به تحلیل‌های صرفی و نحوی نیز پرداخته است. این توضیحات نه تنها فهم واژه را تسهیل می‌کند، بلکه به خواننده امکان می‌دهد تا با ساختار نحوی و نظام زبانی قرآن آشنایی بیشتری پیدا کند. بدین ترتیب، کتاب از سطح یک واژه‌نامه صرف فراتر رفته و به منبعی برای آموزش زبان قرآن تبدیل شده است.

ب. تفسیرهای مختصر

ذیل برخی آیات، توضیحات تفسیری کوتاه و روشنگری درج شده است. این تفسیرها هرچند گسترده و تفصیلی نیستند، اما در روشن‌سازی معنای آیات در سیاق مورد نظر نقش مهمی دارند. شباهت‌های موجود میان این توضیحات و تفاسیر برجسته‌ای همچون الکشف و البیان ثعلبی^۱ و لباب‌التفاسیر کرمانی، نشان می‌دهد که مؤلف با منابع معتبر تفسیری ارتباط داشته و گاه حتی مطالبی را عیناً با ذکر نام یا بدون آن از این آثار اقتباس کرده است.^۲

پ. شواهد شعری

یکی از جنبه‌های برجسته کتاب، استفاده گسترده از شواهد شعری عربی است. مؤلف برای توضیح و تثبیت معانی واژگان قرآنی، ابیاتی از شاعران عرب نقل می‌کند. این کار چند نتیجه در پی دارد: نخست، تأکید بر ریشه‌های ادبی زبان قرآن؛ دوم، پیوند زدن فهم واژه‌های قرآنی با میراث شعری عرب؛ و سوم، ارتقای جایگاه کتاب در مطالعات زبان‌شناسی و ادبیات تطبیقی. از این جهت نقودالجمان نه تنها برای مفسران و قرآن‌پژوهان، بلکه برای زبان‌شناسان و پژوهشگران ادبیات عرب نیز اثری ارزشمند به شمار می‌رود. با توجه به ترکیب روش‌های لغوی، نحوی، تفسیری و ادبی، نقودالجمان را می‌توان در شمار آثار دانات که میان فرهنگ‌نویسی و تفسیر قرآن پیوند برقرار کرده‌اند. از این منظر، کتاب نه تنها بخشی از تاریخ فرهنگ‌نویسی فارسی در حوزه علوم قرآنی است، بلکه گامی مهم در تلفیق دانش لغت با تفسیر و ادب به شمار می‌آید.

۱. گاهی مطالبی را از ثعلبی با تصریح نام وی نقل می‌کند. نک: آستان قدس: ۲۶ ر.

۲. گاهی مؤلف اقوال برخی از عرفا را ذیل برخی آیات نقل می‌کند که میزان شباهت مطالب تفسیری نقودالجمان با برخی کتب تفسیری عرفانی را مشخص می‌سازد. نک: آستان قدس: ۶۹ ر (که مؤلف جمله‌ای را از قول یحیی بن معاذ رازی نقل می‌کند). مقایسه کنید با: سمعانی، ۱۹۹۷م: ۳۳۲/۳؛ نسفی، ۲۰۱۹: ۲۹۳/۱۰.

۶. پیوند نقودالجمان با دیگر فرهنگ‌های قرآنی

در میان انبوه فرهنگ‌نامه‌های قرآنی عربی به فارسی، گروهی از آثار از حیث ساختار مدخل‌ها، محوریت ترجمه و میزان توجه به توضیحات صرفی و نحوی، الگویی مشابه را دنبال می‌کنند. این گروه هم‌سنگ که آثاری چون تراجم‌الاعاجم، الملخص فی اللغة، المستخلص، لسان‌التنزیل و نقودالجمان فی عقودالترجمان را دربر می‌گیرد، موضوع اصلی این بررسی است. این رویکرد، ضمن تمرکز بر این آثار، به معنای نادیده گرفتن ارزش سایر فرهنگ‌نامه‌های قرآنی نیست.

این آثار بر یک طیف روش‌شناختی قرار دارند: در یک سوی آن، تألیفاتی چون تراجم‌الاعاجم به ترجمه صرف لغات بسنده کرده‌اند. در سوی دیگر، متونی مانند المستخلص با رویکردی تحلیلی‌تر و نظام‌مند به مباحث صرفی و نحوی پرداخته‌اند. نقودالجمان با ترکیب این دو شیوه، جایگاهی میانی در این طیف دارد و پیوندی روشن با روش کار الملخص و لسان‌التنزیل نشان می‌دهد. با این حال، همانندی‌های روش‌شناختی به‌تنهایی معیاری برای داوری قطعی در خصوص تقدم و تأخر تألیف نیست و برای تعیین روابط تاریخی، باید به شواهد مستحکم‌تری رجوع کرد. در این زمینه، داده‌های نسخه‌شناختی اهمیت ویژه‌ای می‌یابند. تاریخ کتابت نسخه‌های شناخته‌شده از آثار هم‌گروه، به ترتیب زیر است:

تراجم‌الاعاجم: قدیمی‌ترین نسخه مربوط به ۶۶۸ ق است (قاسمی و مدبری، ۱۳۸۹: ۴).

الملخص فی اللغة: نسخه‌ای به سال ۶۸۴ ق دارد (جعفری دهقی، ۱۳۹۵: ۱۵).

المستخلص: قدیمی‌ترین نسخه مربوط به ۷۲۲ ق است (درخشان، ۱۳۶۵: ۱۸).

لسان‌التنزیل: نسخه مورد استفاده به سال ۱۰۶۳ ق باز می‌گردد (محقق، ۱۳۴۴: ۱۶).

در این مجموعه، نسخه نقودالجمان با تاریخ ۶۰۹ ق، کهن‌ترین دست‌نوشته‌ی تاریخ‌دار موجود است. این نکته لزوماً به معنای تقدم در تألیف نیست؛ بلکه اهمیت آن در فراهم آوردن یک مبنای مستند و زود هنگام برای بررسی تحولات روشی و روابط متقابل میان این آثار هم‌گروه است. به این ترتیب، نقودالجمان به‌عنوان نخستین متن تاریخ‌دار در این سنت تألیفی، امکان بازسازی دقیق‌تر مسیرهای تأثیر و اشتراک روشی را فراهم می‌آورد، بی‌آنکه جایگزین بررسی‌های مستقل درباره تاریخ تألیف هریک از آن‌ها شود.

۷. معرفی نسخ نقودالجمان

شناسایی و بررسی دقیق دستنویس‌های موجود از یک اثر کهن، گامی اساسی در فرایند تصحیح، تحقیق و مطالعه علمی آن اثر محسوب می‌شود. نسخه خطی، علاوه بر ارائه متن اصلی، اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخچه کتابت، انتقال متنی و تغییرات احتمالی در طول زمان در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. در مورد کتاب نقودالجمان فی عقودالترجمان، تاکنون دو نسخه مهم شناسایی شده که در ادامه به معرفی و تحلیل ویژگی‌های آن‌ها پرداخته می‌شود:

۷-۱. نسخه آستان قدس رضوی، مشهد؛ شماره نسخه: ۲۸۰۹۴

این نسخه کهن‌ترین و از نظر اهمیت متنی مهم‌ترین نسخه موجود از «نقودالجمان» به‌شمار می‌رود. کاتب آن ناشناس است و براساس انجامه، تاریخ کتابت آن سال ۶۰۹ هجری قمری است. خط کتابت نسخ است و کتاب شامل ۱۰۰ برگ است، به‌طوری‌که هر صفحه شامل ۲۱ سطر است.

با بررسی نسخه مشخص می‌شود که برگ‌های ۱ تا ۲۰ دچار آسیب ناشی از آب‌خوردگی شده‌اند و در نتیجه، سطور ابتدایی رو و پشت هر برگ، عمدتاً ناخوانا شده‌است. علاوه بر این، حواشی برخی صفحات شامل یادداشت‌هایی از احادیث پیامبر و اشعار

فارسی و عربی با خطوط و جوهر متفاوت است. این یادداشت‌ها به‌وضوح بعداً به نسخه افزوده شده‌اند و نشان‌دهنده استفاده و افزودن محتوای تکمیلی توسط خوانندگان یا نسخه‌نویسان پس از کتابت اولیه است (نک: ۶پ، ۴۷پ، ۵۷پ، ۶۲ر). ویژگی‌های نسخه، به‌ویژه کهن بودن آن، خط نسخ و حضور یادداشت‌های حاشیه‌ای، این نسخه را به منبعی معتبر و پایه‌ای برای تحقیق و تصحیح علمی متن تبدیل کرده‌است.

۷-۲. نسخه کتابخانه سلطان احمد ثالث، ترکیه؛ شماره نسخه: ۲۷۷۵/۱

نسخه دوم متعلق به قرن دهم هجری قمری است و شامل ۵۸ برگ است. کاتب این نسخه نیز ناشناس است (درایتی، ۱۳۹۲: ۶۹۵/۳۳؛ حکیم، ۱۳۹۱: ۱۰۱/۱۰). خط کتابت این نسخه نیز نسخ است و هر صفحه شامل ۲۷ سطر است. ظاهر آراسته و منظم این نسخه نشان می‌دهد که احتمالاً برای دربار یا یکی از شخصیت‌های برجسته علمی یا ادبی نوشته شده‌است. در برخی موارد، کاتب هنگام کتابت برخی کلمات را جا انداخته و سپس در حاشیه همان صفحه به تصحیح آن‌ها پرداخته‌است. (نک: ۵پ، ۱۲ر، ۱۷پ، ۲۱پ، ۲۸ر، ۳۰پ).

این نسخه به دلیل آراستگی و کیفیت نگارش، منبعی ارزشمند برای مقایسه با نسخه کهن آستان قدس محسوب می‌شود و می‌تواند در تعیین قرائت‌های مختلف، بازشناسی اختلافات نسخه‌ای و تحلیل روند انتقال متن نقش مهمی ایفا کند.

۸. ویژگی‌ها و اختصاصات نسخه

نقدالجمان به‌دلیل ماهیت خود به‌عنوان یک فرهنگ لغت قرآنی، متنی واژه‌محور است که بیشتر شامل کلمات و عبارات کوتاه است تا جملات کامل. این ساختار، تحلیل دقیق ویژگی‌های نحوی را دشوار می‌سازد و بررسی دستوری متن را به‌سمت ویژگی‌های صرفی و واژگانی سوق می‌دهد. بااین‌حال، حتی در این چارچوب نیز می‌توان برخی از قواعد دستوری رایج در دوره نگارش را شناسایی کرد که مختصراً به آن‌ها اشاره می‌شود.

۸-۱. ویژگی‌های رسم الخطی

- ثبت حروف «پ» و «چ» به‌طور یکنواخت با یک نقطه صورت گرفته‌است. همچنین، حرف «گاف» با یک سرکش نوشته شده‌است؛ این در حالی است که حرف «ژ» در تمامی موارد با سه نقطه ثبت شده‌است و از این نظر، با شیوه نگارش کنونی تفاوتی ندارد (نک: آستان قدس: ۱۰ر، ۲۰ر، ۴۳ر، ۴۵ر، ۴۶پ، ۴۸ر، ۸۰پ در کلمات مژده دادن، واپژوهیدن، دژکوار شدن، پژول).

- ثبت دونقطه زیر یا داخل حرف «ی».

- کلمه «که» اگر به‌صورت مجزا و معمول نوشته نشود به کلمه بعدی متصل می‌شود. «کباشد» (همان: ۹ر). گاهی به‌صورت

«کی» یا حتی «ک» نیز نوشته شده‌است (همان: ۵۸ر).

- کلمات «آنچه» و «آنکه» غالباً «آنچ» و «آنک» نوشته شده‌اند.

- حذف «ه» بیان حرکت هنگام جمع بستن: «بزه‌ها: بزها» (همان: ۲پ).

- کلماتی مانند «ابوسفیان»، «اسماعیل»، «اسحاق»، «هارون» اغلب با حذف الف میانی نوشته می‌شوند (همان: ۳۹ر؛ ۶۹پ).

- آوردن «الف» در انتهای کلمات مختوم به «واو»: «الخصلات الصالحات: خصلتها نیکوا» (همان: ۱۰ر)؛ «فتمنوا: آرزوا

خواهید شما» (همان: ۱۷پ)؛ «الاقرار: خستوا آمدن» (همان: ۱۸پ).

۸-۲. ویژگی‌های صرفی و نحوی

- کاربرد یای استمراری: «گفته‌اند آهن در دست داود چون شمع بودی و زره کردی بی آتش» (آستان قدس: ۷۹ر)؛ «زنی توانگر بود و از فرط بخل هیمه به شب کشیدی» (همان: ۹۶پ).
- استفاده از بای تأکید یا زینت: «گفته‌اند کی روز احد از مسلمانان هفتاد تن بکشتند و رباعیه رسول و سر وی بشکستند» (همان: ۳۸ر)؛ «استغفر: برمید و برمانید» (همان: ۹۰پ).
- تکرار فعل: «دسی: گم نام کرد و پنهان کرد» (همان: ۹۴ر).
- مصدر جعلی: «اجتنب: پرهیزید و دور شد» (همان: ۴۱پ).
- تصغیر شفقت: «یا بنی: ای پسرک من» (همان: ۵۶پ).
- ترکیب وصفی مقلوب: «السبات: راحت خواب» (همان: ۷۴ر)؛ «لهو الحديث: باطل حدیث» (همان: ۷۸ر).
- به‌کار بردن «ی» لیاقت: «الاثاث: جامه پوشیدنی و اوکندنی» (همان: ۶۲پ).
- آوردن جمله معترضه بعد از فعل: «رسول گفت علیه السلام بگوی اللهم انک عفو تحب العفو» (همان: ۹۴پ).
- فاصله بین جزء صرفی «می» و فعل: «والنجم واو قسم است سوگند می یاد کند به پروین و ستاره» (همان: ۸۶ر).
- کاربرد ضمیر شخصی به جای ضمیر مشترک: «مما نزلنا علی عبدنا: از آنچه فرو فرستادیم ما بر بنده ما» (همان: ۹پ).
- آوردن رای نشانه مفعول پس از مستثنی: «الطاغوت: هرچه پرستند جز خدای را» (همان: ۳۲ر).
- به‌کار رفتن «را» در افعال دوگانه که نایب از فعل امر است: «علیکم انفسکم: بر شما بادا نگاه داشتن تنهای شما را» (همان: ۴۸ر).
- حذف «را»ی مفعولی و نشانه حرف اضافه: «وهریکی از ایشان عصا و رسنی بود و گفته‌اند چهارصد بود» (همان: ۶۹ر)؛ «هیزم خرد که یاری هیزم بزرگ دهد برافروختن آتش» (همان: ۷۶پ)؛ «لهو الحديث: باطل حدیث و آنچه مرد از خیر بازدارد» (همان: ۷۸ر).
- آوردن «مر» و حذف «را»: «مصدقاً لما معکم: راست گوی دارنده است مر آنچه و شما است» (همان: ۱۳ر).
- روش خاص نگارش اعداد مرکب: تکرار واحد «هزار»: «قرآن صد و چهارده سورت است و شش هزار و دویست و سی و پنج آیت است و هفتاد هزار و هفت هزار و هفصد کلمه است و سیصد هزار و بیست و یک هزار و ششصد و نود حرف است» (همان: ۶ر)؛ «گفته‌اند ششصد هزار و هفتاد هزار بودند» (همان: ۳۱پ).

۸-۳. ویژگی‌های گویشی و آوایی

- افزایش
 - «السبح والسباحة: اشناو کردن» (آستان قدس: ۷۰ر).
- کاهش
 - «خلیفه آن بود که به جای کسی بیستد» (همان: ۱۱پ)؛ «هفصد زن» (همان: ۴۲پ).
 - «عرف الدیک: خوجه خرو لارتفاعه» (همان: ۵۳ر).

۱. نک: محقق، ۱۳۴۴: ۱۹.

۲. برای تفصیل بیشتر نک: صدیقیان، ۱۳۸۳: ۷۶.

۳. نک: خطیب‌رهبر، ۱۳۷۲: ۳۷۳.

- ابدال

«افلا تعقلون: نیستید شما از دریاوندگان» (همان: ۱۳پ)؛ «گفته‌اند سنگی بود دوازده سولاخ در آن» (همان: ۱۵ر)؛ «استه خرما» (همان: ۴۲پ)؛ «الضفدع: بزغ» (همان: ۳۴ر).
 - قاعده «ذال معجم» به‌شیوه قدما همه جا رعایت شده‌است. بااین حال، برجسته‌ترین شواهد آوایی مربوط به نگارش مداوم و یکپارچه کلمات پیدا و هویدا با حرف ذال است. قاعدتاً طبق تلفظ امروز، این دو کلمه نمی‌تواند با ذال معجم نوشته شود.^۱ این امر، فرضیه تلفظ متفاوت این واژه‌ها را در منطقه زندگی مؤلف یا کاتب تقویت می‌کند که احتمالاً واک «ی» در این کلمات به‌صورت مجهول ادا می‌شده‌است.^۲

۸-۴. ویژگی‌های واژگانی (واژه‌های خاص و کم‌کاربرد)

مهم‌ترین ویژگی نقودالجمان، به‌عنوان یک فرهنگ‌نامه قرآنی، ویژگی‌های واژگانی آن است. تحلیل این اثر نشان می‌دهد که مؤلف توجه ویژه‌ای به کارکردهای لغات داشته و این اهتمام در میزان دقت او در ترجمه، شرح و ذکر مترادفات به‌خوبی نمایان است. مؤلف با درکی عمیق از ساختار زبان عربی و فارسی، تلاش کرده‌است تا معادل‌سازی‌ها را براساس قواعد صرفی و نحوی انجام دهد. برای نمونه، در ترجمه باب «تفعیل» که معمولاً دلالت بر مبالغه دارد، واژه «لَوّی» را به‌صورت «نیک بپیچانید» (۸۸ر) برگردانده‌است. در باب «مفاعله» که نشان‌دهنده معنای مشارکت است، نمونه‌ای چون «المجاورة و الجوار» به «با هم همسایگی کردن» (۷۹پ) ترجمه شده‌است. همین معنا در باب «افتعال» نیز مشاهده می‌شود؛ مثلاً «اقتتال» به «با یکدیگر کارزار کردن» (۳۱پ) برگردانده شده‌است. در باب «تفاعل» نیز، که بر مشارکت دلالت دارد، واژه‌ای چون «التواعد» به‌صورت «با یکدیگر وعده نهادن» (۵۴ر) آمده‌است.

این دقت در انتقال کارکردهای صرفی، در ترجمه «افعال مقاربه» نیز دیده می‌شود؛ برای مثال، فعل «طَفِقَ» به «در ایستاد» (۵۱ر) ترجمه شده‌است. همچنین در ترجمه حروف زمان‌ساز مانند «س» و «سوف»، مؤلف برای انتقال مفهوم آینده، از قید «زود بود» بهره برده‌است؛ چنان‌که در «سَندَکرونَهَن» به‌صورت «زود بود کی یاد کنید آن زنان را» (۳۰ر) و در «سَوَفَ یُؤْتِیْهِمْ» به شکل «زود بود» (۴۰پ) بازتاب یافته‌است. افزون بر این، در ترجمه مصدر «مره» نیز، برای رساندن معنای «یک بار»، از تعبیرهای معادل فارسی بهره گرفته شده‌است؛ چنان‌که «زجرة» به «یک بانگ زدن» ترجمه شده‌است (۸۰پ).

در ادامه، به فهرستی از برخی از لغات ترجمه‌شده در این نسخه خطی و مقایسه نحوه ترجمه مؤلف با دیگر مترجمان می‌پردازیم:^۳

- زُرْقَا: گریه چشمان (آستان قدس: ۶۹پ)؛ (قس: بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۱۰؛ کمبریج، ۱۳۹۲: ۲۴).

- السَّبَح: همه روز فاوا شدن در کدخدای و شغل آن (آستان قدس: ۷۰ر)؛ (قس: یاحقی، ۱۳۷۲: ۸۳۹/۲).

- بردا و سلاماً: سردی و سلامت (آستان قدس: ۷۰پ)؛ (قس: طبری، ۱۳۵۶: ۱۰۳۵/۴).

- اصْرَخ: فریاد رسید (آستان قدس: ۶۰ر)؛ (قس: زمخشری، ۱۳۸۶: ۱۹۲/۱).

- اساع: به گلو فرو برد (آستان قدس: ۶۰پ)؛ (قس: یاحقی، ۱۳۷۲: ۱۷۸۲/۴).

- التَّقِیُّو: فاوا گذاشتن سایه (آستان قدس: ۶۲ر)؛ (قس: جویی، ۱۳۵۹: ۷۴).

۱. نک: شمس قیس، ۱۳۱۴: ۱۶۶.

۲. برای آگاهی از تلفظ مختلف هویدا در متون کهن نک: یاحقی، ۱۳۵۵: ۳۱۶؛ همچنین صادقی، ۱۳۸۶: ۲۷۵.

۳. برای یافتن شواهد ترجمه، از پیکره فرهنگستان فراوان استفاده شده‌است.

- تبوءا: بسازید شما دو تن (آستان قدس: ۵۶پ)؛ (قس: یا حقی، ۱۳۷۲: ۳۹۶/۲).
- استأذن: دستوری خواست (آستان قدس: ۵۵پ)؛ (قس: زوزنی، ۱۳۴۰: ۴۹۸/۲).
- متکأً: مجلسی، گویند طعامی (آستان قدس: ۵۸پ)؛ (قس: جوبنی، ۱۳۵۹: ۶۴؛ محقق، ۱۳۴۴: ۱۵۵؛ همچنین: ابن قتیبۀ، ۱۹۷۳: ۴۱).
- الجفأ: آن خاشه کی رود بر کنار افکند (آستان قدس: ۶۰ر)؛ (قس: جرجانی، ۱۳۳۷: ۲۴۴/۶؛ همچنین: یا حقی، ۱۳۷۲: ۱۰۶۳/۳ که در هر دو، این تعریف برای واژه غشاء آمده است).
- امل: بیوسیدن (آستان قدس: ۶۰ر)؛ (قس: صادقی، ۱۳۹۱: ۵۶).
- حافد: نواده پسرینه (آستان قدس: ۶۲ر)؛ (قس: بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۵۰).
- رفات: استخوان ریزیده (آستان قدس: ۶۳ر)؛ (قس: غزنوی، ۱۳۸۹: ۱۷۶).
- مضاهاة: ماندگی کردن به کسی یا چیزی (آستان قدس: ۵۵ر)؛ (قس: تفلّیسی، ۱۳۵۰: ۴۱/۱).
- طفق: در ایستاد (آستان قدس: ۵۱ر)؛ (قس: مروزی، ۱۳۶۱: ۱۱۷).
- استکان: تن بداد و فروتنی کرد (آستان قدس: ۳۹ر)؛ (قس: رازی، ۱۳۷۱: ۴۵/۱۴).
- بات: شب گذاشت (آستان قدس: ۷۴پ)؛ (قس: زمخشری، ۱۳۸۶: ۱۱۱/۱).
- فلیتکن: هرآینه ببرند (آستان قدس: ۴۴ر) // التذیج: بسیار کشتن (۴۵پ) // استزلّ: بلغزید و بلغزیدن خواست (۱۸ر) // الاختلاق: دروغ فرابافتن (۸۱ر) // إقشعرّ: بفراشید (۸۲پ) // احتسب: مزد بیوسید (۸۲پ) // الثری: خاک نمکن (۶۸پ) // الجُرف: آب برین (۵۲ر) // السلوک: راه سپردن (۶۱پ) // حمل بعیر: شترواری (۵۸پ) // الجزیة: گزیت (۴۸پ) // المنخقة: هوه کرده شده (۴۴پ) // الاکلیلة: دده خورده (۴۴پ) // بطّر: دنه گرفت (۴۲ر) // الوقف: گرانی گوش (۳۹پ) // اشمّت: شادکامه کرد (۳۶پ) // شارک: هنبازی کرد با کسی (۶۳پ) // السوار و الاسوار: دست اورنجن (۶۵ر) // المنازعة و النزاع: با کسی واکوشیدن (۷۲پ) // هیهات: چون دورست (۷۲پ) // السراب: کوراب و آن به نیمه روز بود (۷۳پ) // الاهضمّ: آنکه سر پهلوش به هم در شده باشد (۷۵ر) // اسوه: پی بردنی (۷۸ر) // افاء: واگردانید و با غنیمت گردانید (۷۸پ) // امتاز: جدا واشد (۸۰ر) // نحسّ: بد اختر شد (۸۳پ) // استقبال: پیش کسی باز شد و برابر آمد (۸۴ر) // الحُبک: راه های آسمان چون شکن شکن (۸۵پ) // ضیزی: بچسبیده از حق (۸۶ر) // استثنی: ان شاء الله گفت و استثنا کرد (۸۹ر) // الرحیق: شراب ویژه (۹۳ر) // المِعا و المِعی: رودگانی (۸۴پ) // النفس: پشم واخیده کردن (۷۰پ) // المصابرة: با کسی به صبر نورد کردن (۳۹ر) // الجنب: پهلوا (۳۸پ) // الوکیل: کاردان و بسنده کننده (۳۷پ) // النهی: واژدن (۳۵پ) // هاتّم: اینکی شما (۳۴ر) // کفّل: کسی را پابندان چیزی گردانید (۳۱پ) // الاغتراف: آب به کف برداشتن و خوردن به کفچلیز (۲۹ر) // فی جنب الله: در کار خدای (۴۲ر) // البادی: آنکه از جایی بیامده باشد (۷۱ر) // وجبّ: بیفتاد و واجب شد (۷۲ر) // المقام: شمارگاه (۶۴ر) // الاعجم و الاعجمی: بستّه زبان و اگرچه از عرب بود (۶۲پ) // الوعاء و الظرف: باردان (۵۹پ).

۹. نتیجه

پژوهش حاضر نشان داد که نقودالجمان فی عقودالترجمان نه صرفاً یک فرهنگ لغت قرآنی به زبان فارسی، بلکه متنی چندوجهی است که با تلفیق ترجمه، تفسیر، تحلیل های صرفی و نحوی و بهره گیری از شواهد شعری و اصطلاحات محلی، تصویری زنده از زبان و فرهنگ ایران در سده های میانی اسلامی ارائه می دهد. بررسی دقیق نسخه خطی ۶۰۹ق آستان قدس رضوی آشکار ساخت

که این اثر، افزون بر ارزش لغوی و تفسیری، گنجینه‌ای دست‌اول برای بازسازی تاریخ زبان فارسی و پیگیری تحولات رسم‌الخط، آواشناسی و واژگان کهن است.

ویژگی‌هایی چون انعکاس تلفظ‌های متفاوت، کاربرد اصطلاحات بومی خراسان، و توجه مؤلف به ظرایف معنایی افعال و حروف، اهمیت این فرهنگ‌نامه را دوچندان کرده و آن را در ردیف منابع بنیادین برای مطالعات زبان‌شناسی تاریخی، سبک‌شناسی و تاریخ فرهنگ اسلامی ایران قرار می‌دهد. از این رو، نقودالجمان نه تنها به شناخت عمیق‌تر از شیوه‌های فهم قرآن در میان فارسی‌زبانان کمک می‌کند، بلکه می‌تواند نقطه آغازین و مبنای علمی برای تصحیح انتقادی، بازسازی سنت فرهنگ‌نگاری قرآنی و بازاندیشی در جایگاه زبان فارسی در تمدن اسلامی باشد.

منابع

- قرآن کریم
پیکره فرهنگستان
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد. (۱۳۷۴). مجمع الآداب فی معجم اللقب. تصحیح محمدکاظم محمودی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن قتیبة، عبدالله بن مسلم. (۱۹۷۳). تأویل مشکل القرآن. تصحیح سید احمد صقر. قاهره: دارالتراث.
- ابو نصر فراهی، مسعود بن ابی بکر. (۱۳۶۱). نصاب الصبیان. تصحیح محمدجواد مشکور. تهران: اشرفی.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۳۷۱). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. به تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- ادیب نطنزی، حسین بن ابراهیم. (۱۳۸۵). دستورالغة (کتاب الخلاص). تصحیح سیدعلی اردلان جوان. مشهد: آستان قدس رضوی.
- اشرفزاده، رضا. (۱۳۹۲). فرهنگ تفسیری قرآن مجید براساس نسخه دانشگاه کمبریج. مشهد: سخن گستر.
- بادی، ابوالفتح حمد بن احمد بن حسین. (۱۳۹۵). الملخص فی اللغة مع الوفاء بترجمة ما فی القرآن. با مقدمه محمود جعفری دهقی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- بخارانی، محمد بن محمد بن نصر. (۱۳۶۵). المستخلص یا جواهرالقرآن. به اهتمام مهدی درخشان. تهران: دانشگاه تهران.
- بناکتی، داود بن محمد. (۱۳۴۸). تاریخ بناکی: روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب. تصحیح جعفر شعار. تهران: انجمن آثار ملی.
- بیهقی، احمد بن علی. (۱۳۸۳). المحيط بلغات القرآن. به اهتمام سیدعلی ملکوتی. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- تفلیسی، حبیب بن ابراهیم. (۱۳۵۰). قانون ادب. به اهتمام غلامرضا طاهر. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- _____ . (۱۳۹۴). کامل التعبير: اثری جامع به زبان فارسی در خوابگزاری و تعبیر رؤیا. تصحیح مختار کمیلی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ثعلبی، احمد بن محمد بن ابراهیم. (۲۰۱۵). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. تصحیح مجموعه‌ای از محققان. جده: دار التفسیر.
- جرجانی، حسین بن حسن. (۱۳۳۷). تفسیر گازر: جلاء الازهان و جلاء الاحزان. به تصحیح جلال‌الدین محدث. تهران: بی نا.
- جوینی، عزیزالله. (۱۳۵۹). تفسیر مفردات قرآن: نسخه‌ای کهن از کتابخانه آستان قدس رضوی (مؤلف ناشناس). تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- حکیم، محمدحسین. (۱۳۹۱). فهرست نسخه‌های خطی اهدایی رهبری. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- خطیب‌رهبر، خلیل. (۱۳۷۲). دستور زبان فارسی: کتاب حروف اضافه و ربط. تهران: مهتاب.
- خوافی، احمد بن محمد. (۱۳۴۱). مجمل فصیحی. تصحیح محمود فرخ. مشهد: کتابفروشی باستان.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۲). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فتخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رازی، شمس قیس. (۱۳۱۴). المعجم فی معاییر اشعارالعجم. تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. تهران: مطبعة مجلس.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۸۶). مقدمة الادب. مقدمه مهدی محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- زوزنی، حسین بن احمد. (۱۳۴۰). کتاب المصادر. به کوشش تقی بیهش. مشهد: چاپ طوس.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد بن منصور. (۱۹۸۲). الانساب. تصحیح عبدالرحمن بن معلمی یمانی و دیگران. حیدرآباد دکن: مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- سمعانی، منصور بن محمد بن عبدالجبار. (۱۹۹۷). تفسیرالقرآن (تفسیرالسمعانی). تحقیق یاسر بن ابراهیم وغنیم بن عباس. ریاض: دارالوطن.
- صادقی، علی اشرف. (۱۳۸۶). «نسخه ترجمه تفسیر طبری کتابخانه آستان قدس». مندرج در جشن نامه استاد دکتر محمدعلی موحد زیر نظر حسن حبیبی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

- _____ (۱۳۹۱). تحقیق در کتاب المصادر ابوبکر بستی. ضمیمه شماره ۲۳ آینه میراث. تهران: موسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- صدیقیان، مهین‌دخت. (۱۳۸۳). ویژگی‌های نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم هجری. تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۶). ترجمه تفسیر طبری. به تصحیح حبیب یغمایی. تهران: توس.
- غزنوی، احمد بن محمد. (۱۳۸۹). تراجم‌الاعاجم. به اهتمام مسعود قاسمی و محمود مدبری. تهران: اطلاعات.
- قرطبی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۹۶۴). الجامع لأحكام القرآن (تفسیر قرطبی). تحقیق احمد البردونی و ابراهیم اطفیش. چاپ دوم. قاهره: دارالکتب المصریة.
- کرمانی، محمود بن حمزه. (۲۰۲۱). لب‌الب‌التفاسیر. تحقیق محمد عبدالحلیم بعاج. استانبول: دار اللباب للدراسات و تحقیق التراث.
- محقق، مهدی. (۱۳۴۴). لسان‌التنزیل (مولف ناشناس). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مراغی، عبدالهادی بن محمد. (۱۳۸۸). منافع حیوان. به کوشش محمد روشن. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مروزی، شمس‌العارفین محمد بن منصور. (۱۳۶۱). الدرر فی الترجمان. به تصحیح محمد سرور مولایی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نسفی، عمر بن محمد بن احمد. (۲۰۱۹). التیسیر فی التفسیر. تحقیق ماهر ادیب حبوش و دیگران. استانبول: دار اللباب للدراسات و تحقیق التراث.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۵۵). گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم: تفسیر شنقشی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- _____ (۱۳۷۲). فرهنگ‌نامه قرآنی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

References:

- Qor'ān al-Karim (The Holy Quran). [In Arabic].
- Paykare-ye Farhangestān (Corpus of the Academy of Persian Language and Literature). [In Persian].
- Abu al-Futuh Rāzi, Hosayn b. 'Ali (1992) *Rauz al-Jinan wa Rauh al-Janān fī tafsir al-Qur'ān*. ed. Mohammad Ja'far Yāhaqqi and Mohammad Mahdi Nāseh. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Ašrafzāde, Rezā (2013) *Farhang-e tafsiriye Qur'ān bar asās-e nosxe-hāye dānešgāh-e Cambridge*. Mashhad: Soxan Gostar Publishing. [In Persian].
- Banākati, Dāvud b. Mohammad (1969) *Tārix-e Banākati*. ed. Ja'far Še'ār. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian].
- Beyhaqi, Ahmad b. 'Ali (2004) *al-Muhit be loqāt al-Qur'ān*. ed. Sayyed 'Ali Malakuti. Qom: Library of Grand Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Boxārā'i, Mohammad b. Mohammad b. Nasr (1986) *al-Mustaxlas yā Jawāher al-Qur'ān*. ed. Mahdi Deraxšān. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Derāyati, Mostafā (2013) *Fehrestgān-e nosxahāye xatti-ye Irān (Fenxā)*. Tehran: National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Farāhi, Mas'ud b. Bakr Abu Nasr (1982) *Nesāb al-sibyān*. ed. Mohammad Javād Maškur. Tehran: Ašrafi Publishing. [In Persian].
- Fath-ābādi, Ahmad b. Hosayn Abu Hāmed (2016) *al-Molaxas fī al-loqat ma'a al-wafā' be-tarjamah mā fī al-Qur'ān*. Tehran: Research Institute of Written Heritage (Miras-e Maktub). [In Persian].
- Qaznavi, Ahmad b. Mohammad (2010) *Tarājem al-A'jem*. Tehran: Ettelā'āt Publishing House. [In Persian].
- JorJāni, Hosayn b. Hasan (1958) *Tafsir-e Gāzor*. ed. Jalāl al-Din Mohaddes. Tehran: Publisher unknown. [In Persian].
- Hakim, Mohammad-hosayn (2012) *Fehrest-e nosxe-hāye xatti-ye ehdā'īye rahbari*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Document Center of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Ibn al-Fuwati, 'Abd al-Razzāq Ahmad (1995) *Majma' al-ādāb fī mu'jam al-alqāb*. ed. Mohammad Kāẓim Mahmudi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Ibn Qutayba, 'Abd Allāh b. Muslim (1973) *Ta'wil muškil al-Qur'ān*. ed. Sayyid Ahmad Saqr. Cairo: Heritage Publishing House (Dar al-Turath). [In Arabic].
- Joveyni, 'Azizollāh (1980) *Tafsir-e Mofradāt-e Qur'ān*. Tehran: Iranian Culture Foundation Press. [In Persian].

- Kermāni, Mahmud b. Hamza (2021) *Lobāb al-Taḥāsir*. Istanbul: Dar al-Lubab for Studies and Heritage Research. [In Arabic].
- Marāqī, ‘Abd al-Hādī b. Mohammad (2009) *Manāḡe‘e Hayavān*. ed. Mohammad Rowšan. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Marvazi, Šams al-‘Ārefin (1982) *al-Dorar fi al-Tarjomān*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Mohaqqeq, Mahdi (1965) *Lesān al-Tanzil* (mu‘allif nāšenās). Tehran: Publication and Book Translation Agency. [In Persian].
- Nasafi, ‘Umar b. Mohammad (2019) *al-Taysir fi al-Tafsir*. Istanbul: Dar al-Lubab for Studies and Heritage Research. [In Arabic].
- Natanzi, Ebrāhim b. Hosayn (2006) *Ketāb-e dastur al-loḡa (Kitāb al-Xalās)*. ed. Sayyed ‘Ali Ardelān Javān. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Arabic].
- Qortobi, Abu ‘Abd Allāh Mohammad b. Ahmad (1964) *al-Jāme‘ le-ahkām al-Qur‘ān*. Cairo: Egyptian National Library and Archives (Dar al-Kutub al-Misriyya). [In Arabic].
- Rāzi, Šams-e Qays (1935) *al-Mo‘jam fi ma‘āyir-e aš‘ār al-‘a‘jam*. ed. Mohammad b. ‘Abd al-Wahhāb Qazvini. Tehran: Majles Press (Parliament Press). [In Persian].
- Sādeqi, ‘Ali-Ašraf (2007) *Nosxe-ye tarjome-ye tafsir-e Tabari*. In: *Jašn-nāme-ye Ostād Doktor Mohammad-‘Ali Movahhed*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Sādeqi, ‘Ali-Ašraf (2012) *Tahqiq dar Ketāb al-Masāder-e Abubakr-e Bosti*. Tehran: Research Institute of Written Heritage (Miras-e Maktub). [In Persian].
- Sam‘āni, ‘Abd al-Karīm b. Mohammad (1982) *al-Ansāb*. Hyderabad, Deccan: Osmania Oriental Publications Committee (Majlis Da‘irat al-Ma‘arif al-Othmaniyah). [In Arabic].
- Sam‘āni, Mansur b. Mohammad (1997) *Tafsir al-Qur‘ān (Tafsir al-Sam‘āni)*. Riyadh: Homeland Publishing House (Dar al-Watan). [In Arabic].
- Sedīqiyan, Mahindox (2004) *Vižegi-hāye nahviye zabān-e fārsi*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Tabari, Mohammad b. Jarir (1977) *Tarjome-ye tafsir-e Tabari*. ed. Habib Yaqmā‘i. Tehran: Tus Publishing House. [In Persian].
- Sa‘ālābi, Ahmad b. Mohammad (2015) *al-Kašf wa al-Bayān ‘an Tafsir al-Qur‘ān*. ed. a group of researchers. Jeddah: House of Qur’anic Exegesis (Dar al-Tafsir). [In Arabic].
- Teflisi, Hobeyš b. Ebrāhim (1971) *Qānun-e Adab*. ed. Ḡolāmrezā Tāher. Tehran: Iranian Culture Foundation Press. [In Persian].
- Teflisi, Hobeyš b. Ebrāhim (2015) *Kāmel al-Ta‘bir*. ed. Moxtār Komayli. Tehran: Research Institute of Written Heritage (Miras-e Maktub). [In Persian].
- Xatib-e Rahbar, Xalil (1993) *Dastur-e zabān-e fārsi*. Tehran: Mahtāb Publishing. [In Persian].
- X‘āfi, Ahmad b. Mohammad (1962) *Mo‘mal-e Fasihi*. ed. Mahmud Farrox. Mashhad: Bastan Bookstore. [In Persian].
- Yāhaqqi, Mohammad Ja‘far (1976) *Gozāre‘i az baxši az Qor‘ān-e Karim*. Tehran: Iranian Culture Foundation Press. [In Persian].
- Yāhaqqi, Mohammad Ja‘far (1993) *Farhang-nāme-ye Qor‘āni*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Zamaxšari, Mahmud b. ‘Umar (2007) *Moqaddamat al-Adab*. Tehran: Institute for Islamic Studies of the University of Tehran. [In Arabic].
- Zuzani, Hosayn b. Ahmad (1961) *Ketāb al-Masāder*. ed. Taqi Bineš. Mashhad: Tus Publishing House. [In Persian].